

Լ. Հ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՓՈՐՁ ՀԱՅ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ

Սույն աշխատությունը հայ միջնադարյան թարգմանական գրականության պարբերացման առաջին փորձն է¹, որի նպատակն է ընդհանուր գծերով վեր հանել այդ գրականության վարձագման ընթացքը և բնութագրել նրա ծաղկման շրջանները:

Իր ողջ գոյության ընթացքում հայ ազգային մատենագրությունն ուղեկցվել է տարբեր լեզուներից՝ հունարենից, ասորերենից, լատիներենից, վրացերենից, հին ֆրանսերենից, արաբերենից կատարվող թարգմանություններով, որոնք հանդիսացել են նրա վարձացումն ապահովող կարևորագույն գործոններից և սնուցման հիմնական աղբյուրներից մեկը: Միջնադարում հատուկենտ թարգմանություններ են կատարվել նաև պարսկերենից, թուրքերենից, եթովպերենից, ռուսերենից, անգլերենից, իտալերենից, լեհերենից և իսպաներենից:

Հնագույն թարգմանությունները նշանակալից դեր են խաղացել հայ ընթերցողի մտահորիզոնի ընդլայնման, հայոց լեզվի

հարստացման և հայկական ինքնուրույն մատենագրության վարձացման գործում: Նրանցում իրենց շոշափելի արտահայտությունն են գտել նաև հայ ժողովրդի դարավոր մշակութային հարաբերությունները այլ ժողովուրդների, առաջին հերթին իրենց անմիջական հարևանների՝ հույների, ասորիների, վրացիների և արաբների հետ: Թարգմանության միջոցով միջնադարյան հայ հասարակության սեփականությունն են դարձել անտիկ փիլիսոփայության ու բնագիտության, քրիստոնեական աստվածաբանության և արևելյան բժշկագիտության բոլոր կարևոր նվաճումները, որոնք հիմք են հանդիսացել սեփական արժեքների ստեղծման համար:

Պատմամշակութային տեսակետից թարգմանական և ինքնուրույն երկերի պանալանումը սոսկ պայմանական նշանակություն ունի, քանի որ թե՛ բովանդակության և թե՛ ձևի առումով նրանք ներկայացնում են միասնական գրական իրողության հավասարարժեք կողմերը: Միջնադարում, ըստ էության, նրանց տարբերությունը բոլորովին չի գիտակցվել, և հայ ընթերցողի կողմից միևնույն պատվին են արժանացել ինչպես ազգային, այնպես և օտար հեղինակները: Դրա վկայությունն են հայկական բազմահազար ձեռագրերը, որոնցում ինքնուրույն և թարգմանական գործերը հանդես են գալիս կողք-կողքի, առանց տարանջատման, և հազվադեպ

¹ Հ. Ն. Ակիևյանի անտիպ գործերի շարքում («Հանդես ամսօրեայ», 1954, էջ 414) նշված է «Պատմություն հայ թարգմանության օտարալեզու բնագիրներու (408—1800)» 1 հատոր՝ աշխատությունը, որտեղ հավանաբար հայ թարգմանական գրականության պատմությունը որոշակի պարբերացման է ենթարկված:

կարելի է հանդիպել ձեռագիր ժողովածուների, որոնք կազմված լինեն միայն հայ հեղինակների երկերից:

Ինչպես բոլոր արևելաքրիստոնեական գրականություններում, հայ գրականության մեջ նույնպես թարգմանությունները նախորդել են ինքնուրույն մատենագրության ըսկզբնավորմանը: Սակայն անցումը թարգմանական գրականությունից դեպի ինքնուրույն հայ իրականության մեջ տեղի է ունեցել այնքան կարճ ժամանակամիջոցում, որ այսօր էլ պարանք է պատճառում հետապնդողներին: Թարգմանական գործի ձեռնարկումից ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո հայ հեղինակների՝ Մաշտոցի, Կորյունի, Եվնիկ Կողբացու, Փավստոս Բուպանդի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Ղապար Փարպեցու կողմից ստեղծվեցին բազմաթիվ բարձրարժեք և ինքնատիպ երկեր: Ինքնուրույն մատենագրության ստեղծմամբ, սակայն, թարգմանական գործը Հայաստանում ոչ միայն չդադարեց, այլև հետևիցե տեղում ընդգրկելով ավելի լայն բնագավառներ, գոյատևեց ընդհուպ մինչև նորագույն ժամանակները:

Հայ թարգմանական գրականության պատմությունն իրենից ներկայացնում է մի անընդհատ շղթա, որը, բնականաբար, ունեցել է իր վերելքի և վայրէջքի դարաշրջանները՝ պայմանավորված մշակույթի ընդհանուր պարզացման օրինաչափություններով: Ընդգրկված երկերի բնույթով, հետապնդած նպատակներով և թարգմանչական սկզբունքներով իրարից որոշակիորեն տարբերվում են հայ թարգմանական գրականության ծաղկման հետևյալ հինգ շրջանները.

ա. Դասական թարգմանություններ (ողջ V դար):

բ. Հունաբան դպրոցի թարգմանություններ (V դ. վերջ—VIII դ. սկիզբ):

գ. Կիլիկյան շրջանի թարգմանություններ (XII—XIII դդ.):

դ. Միարարական (ունիթոռական) միջավայրի թարգմանություններ (XIV դ.):

ե. Ուշմիջնադարյան թարգմանություններ (XVII—XVIII դդ.):

Ինչպես տեսնում ենք, սույն դասակարգումից դուրս են մնում VIII դարի սկզբից մինչև XI դարն ընդգրկող ժամանակահատվածը և XV—XVI դարերը, որոնք կարելի է բնորոշել որպես թարգմանական գրականության անկման շրջաններ:

² Դասական շրջանի թարգմանությունների մասին տե՛ս Հ. Գ. Զարբանյան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Գ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, Հ. Ն. Ալիսյան, Դասական հայե-

Դասական շրջանի թարգմանությունները² կոչված էին բավարարություն տալու սկզբնավորվող հայ մատենագրության առաջնահերթ պահանջներին, ապահովելու Եկեղեցու գաղափարական և արարողական գործունեությունն ու կրթական գործի կազմակերպումը: Այդ պատճառով առաջին հայ թարգմանիչների ջանքերի մեջ նկատվում է մի այնպիսի նպատակասլացություն, որը գերմանացի հայագետ Ֆ. Ֆինկի բնորոշմամբ իրավացիորեն կարելի է անվանել «մշակույթի փոխանցման գիտակցված ծրագիր»³:

Այդ ծրագիրը պահանջում էր թարգմանել նախ և առաջ Աստվածաշունչը, այնուհետև արարողական գրքերը, հայրաբանական երկասիրությունները, մեկնողական և ջատագովական ւշխատասիրությունները, եկեղեցական պատմություններն ու կանոնները, վարքերն ու վկայաբանությունները, այսինքն՝ քրիստոնեական գիտելիքների այն ամբողջությունը (բիբլիկա, լիտուրգիկա, պատրիստիկա, հերմենևտիկա, ապոլոգետիկա, հիստորիա, կանոնիկա, հագիոգրաֆիա), որն անհրաժեշտ էր Հայոց Եկեղեցու անմիջական կարիքների բավարարման և հայ ազգային մատենագրության պարզացման համար:

V դարից մեկ հասած բազմաքանակ և տարաբնույթ թարգմանական հուշարձանները ցույց են տալիս, որ հայ մատենագրության հիմնադիրները լիովին իրագործել են իրենց առջև դրված խնդիրը, թարգմանություններ կատարելով բյուզանդական և ասորական քրիստոնեական գրականությունների նշված բոլոր բնագավառներից: Հայ թարգմանական գրականության հնագույն և պատմամշակութային ու գիտական տեսակետից ամենակարևոր հուշարձանը Աստվածաշունչն է, որը, ինչպես պարզված է, իր վերջնական տեսքն ստացել է V դարի 30-ական թվականներին: Թափանցելով հայ ժողովրդի հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, Աստվածա-

րենը և վիեննական Մխիթարեան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 13—54. J. Mayltermans, Répertoire de pièces patristiques d'après le catalogue arménien, Ide Venise, «Le Muséon», t. XLVII, Louvain, 1934, p. 265—292. M. Djanachian, Les arménistes et les Mekhitaristes, «Armenica. Mélanges d'études orientales», Venise, 1969, p. 383—445. Ս. Արևշատյան, Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմամշակութային նշանակությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 23—37:

³ F. N. Finck, Die armenische Literatur, «Die orientalische Literaturen...» herausgegeben von Erich Schmidt, A. Erman..., Berlin-Leipzig, 1906 S. 285—286.

շնչի թարգմանությունն իր որոշակի կնիքն է դրել ողջ հայկական մշակույթի՝ գրականության, արվեստի, գիտության և նույնիսկ ժողովրդական բանահյուսության վրա: Ամբողջությամբ նրանով են ներծծված միջնադարյան հայ հոգևոր բանաստեղծությունը, մանրանկարչությունը, երաժշտությունը և ճարտարապետությունը: Որոշ առումով գրչության արվեստի պարզացումը ևս կապված է Աստվածաշնչի հետ, որովհետև միջնադարում այն հանդիսանում էր ամենաշատ ընդօրինակվող և տարածվող գիրքը: Աստվածաշնչական բնագրերը սովորաբար արտագրվում էին խոշոր վանքերին կից գործող մասնագիտացված գրչատներում, լավագույն գրիչների ձեռքով, ամենաընտիր մագաղաթի վրա, հանգամանքներ, որոնք չէին կարող բարերար ազդեցություն չունենալ գրչության առաջընթացի գործում:

Աստվածաշնչից հետո առաջին հայ թարգմանիչների կողմից հայերեն են թարգմանվել քրիստոնեական եկեղեցու ամենաականավոր հեղինակությունների՝ սուրբ հայրերի երկերը, որոնց թվում կարելի է հիշատակել Աթանաս Աղեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Եվսեբիոս Եմեսացու, Եփրեմ Ասորու, Հովհան Ոսկեբերանի, Սեբերիանոս Գաբաղացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Եվագրոս Պոնտացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու մեկնությունները, ձառերը և կանոնները, Արիստիդես Աթենացու, Հիպոլիտեսի և Եպիփան Կիպրացու ջատագովություններն ու հակաձառությունները, Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» ու «Քրոնիկոնը (Ժամանակագրություն)», Ափրահատ Զգոնի, Զենոբ Ամդեցու, Այիթալա Եդեսացու քարոզներն ու թղթերը, Մարութա Նփրկերտցու վկայաբանական ժողովածուն, ինչպես նաև մի շարք ծիսական գրքեր՝ Պատարագամատույց, Ժամագիրք, ձառոց և այլն: Այս պարզ թվարկումն իսկ որոշակի պատկերացում է տալիս առաջին հայ թարգմանիչների ծավալած գրական գործունեության հսկայական ընդգրկման և նրանց ստեղծած այն հոգևոր գանձարանի մասին, որի վրա պետք է հենվեր և որից իր ողջ գոյության ընթացքում պետք է սնվեր հայկական ինքնուրույն մատենագրությունը:

V դարի հայերեն թարգմանությունները կատարվել են բացառապես երկու լեզվից՝ ասորերենից և հունարենից, ընդ որում, ասորերենից կատարված թարգմանությունները ժամանակով նախորդել են հունարենից կատարված թարգմանություններին, թեև իրենց ընդգրկմամբ և ծավալով բավականին փիշում են վերջիններին: Ասորերենից և հու-

նարենից կատարված թարգմանություններն իրենց լեզվամտածողությամբ, ոճով և բառապաշարով նկատելիորեն տարբերվում են իրարից, որ հիմք է տվել Հ. Ն. Ալիխյանին V դարում վանապանել թարգմանական երկու դպրոց՝ ասորական և հունական⁴: Սակայն պատմագիրների կողմից հաստատված այն փաստը, որ միևնույն հեղինակները՝ Սահակ Պարթևը, Եվսիկ Կողբացին, Հովսեփ Պողոսյանը և ուրիշներ, թարգմանություններ են կատարել և՛ հունարենից, և՛ ասորերենից, ավելորդ է դարձնում նման հարցադրումը: Իսկ հունարենից և ասորերենից կատարված թարգմանությունների աչքի ընկնող ոճական տարբերությունները բացատրվում են ոչ թե վանապան թարգմանական դպրոցների առկայությամբ, այլ այդ երկու լեզուների որոշակի առանձնահատկություններով:

Դասական շրջանի գլխավոր թարգմանական սկզբունքը եղել է բնագրի հարապատ, բայց ոչ ստրկական վերարտադրությունը, որ հնարավորություն էր տալիս առանց մեղանչելու հայոց լեզվի օրինաչափությունների դեմ, ճշգրիտ կերպով արտահայտել բնագրի բովանդակությունը և իմաստային երանգները: V դարի հայկական թարգմանությունները, որպես կանոն, աչքի են ընկնում լեզվի հարստությամբ ու մաքրությամբ և սահուն, նրբաճաշակ ոճով:

Ուսումնասիրողներից շատերը հայ թարգմանական գրականության դասական շրջանը սովորաբար սահմանափակում են 405—460-ական թվականներով՝ առաջնորդվելով ոսկեդարյան հայերենի գործածության ընդունված շրջանակներով: Սակայն իրականում դասական բնույթի թարգմանությունները շարունակել են կատարվել ոչ միայն ընդհուպ մինչև V դարի վերջը, այլև ամենայն հավանականությամբ, գոյատևել են նաև հետագայում, հունաբան դպրոցի թարգմանություններին պուգահեռ:

Հայ թարգմանական գրականության պարզագույն երկրորդ շրջանում⁵ եկեղեցական

⁴ Հ. Ն. Ալիխյան, Դասական հայերենը..., էջ 35—36:

⁵ Երկրորդ շրջանի՝ հունաբան դպրոցի թարգմանությունների մասին տե՛ս՝ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915. Հ. Մանանդյան, Զուհարան դպրոցը և նրա պարզագույն շրջանները, քննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1928, Հ. Ն. Ալիխյան, Դասական հայերենը..., էջ 85—120. Ա. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տեքմոնարանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971. С. Арсватян, Формирование философской науки в Древней Армении (V—VI вв.), Ереван, 1973.

երկերն իրենց տեղը վիջում են ավելի տեսական՝ դավաճանական և փիլիսոփայական բնույթի հուշարձանների թարգմանություններին, որ կապված էր հայ իրականության նոր պահանջմունքների՝ անտիկ փիլիսոփայության և գիտության նվաճումների յուրացման անհրաժեշտության հետ: Այդ շրջանում հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների ջանքերով հայերեն են թարգմանվում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությունը», Աֆտոնիոսի «Պիտոյից գիրքը», Թեոն Աղեքսանդրացու «Ճարտասանական վարժությունները», Պորփյուր Փյունիկեցու «Արիստոտելի ստորոգությունների ներածությունը», Արիստոտելի և Պլատոնի կարևորագույն տեսական աշխատությունները, նորավատնական իմաստասերների՝ Յամբլիքոսի և Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայական մեկնությունները, Գրիգոր Նյուսացու և Նեմեսիոս Եմեսացու մարդակազմական երկերը, Փիլոն Եբրայեցու, Իրենեոս Լուզոնացու, Տիմոթեոս Կուփի, Դիոնիսիոս Արիոպագացու դավաճանական և աստվածաբանական երկասիրությունները և այլն: Նշված թարգմանական հուշարձաններն ընդգրկում են գիտությունների դասակարգման միջնադարյան ըմբռնման բոլոր բնագավառները՝ քերականությունը, ճարտասանությունը, փիլիսոփայությունը, բնագիտությունը և աստվածաբանությունը, որ վկայում է հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների հետևողական և նպատակադրված գործունեության մասին:

Հայագիտության մեջ զգալի աշխատանք է կատարվել հունաբան դպրոցի թարգմանությունների դասակարգման և թվագրման ուղղությամբ: Նորագույն դասակարգումը, որը պատկանում է Ս. Արևշատյանին⁶, և որտեղ հաշվի են առնված նախորդ հետազոտողների հիմնական եպրակացությունները, ներկայացնում է հունաբան թարգմանությունների հաջորդականության հետևյալ պատկերը. I ենթաշրջան (450—460-ական թթ.), II ենթաշրջան (480—510-ական թթ.), III ենթաշրջան (510—600-ական թթ.), IV ենթաշրջան (610—710-ական թթ.): Հունաբան դպրոցի հնագույն թարգմանությունն է համարվում Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականությունը», իսկ ժամանակով վերջինը՝ Դիոնիսիոս Արիոպագացու աստվածաբանական երկասիրությունների թարգմանություններն են:

Քերականական և փիլիսոփայական աշխատությունների թարգմանության ընթաց-

քում, բնականաբար, ի հայտ է գալիս հասարակական գիտական հասկացությունների հայերեն համարժեքների ստեղծման խնդիրը, որը հունաբան դպրոցի թարգմանիչները լուծում են արհեստական ճանապարհով՝ բառապատճենումների և նորաստեղծ բայական նախածանցների օգնությամբ: Դրանով հունաբան թարգմանությունները, Հայաստանում անտիկ մշակույթի տարածմանը և հայ միջնադարյան փիլիսոփայության ու գիտության վարճացմանը նպաստելուց բացի, նշանակալից դեր են խաղացել նաև հայոց լեզվի գիտական տերմինաբանության ստեղծման գործում: Այնպիսի նախածանցներ, ինչպիսիք են, օրինակ, ապառ, գեր, ենթ, հակ, ստոր, տար, փոխ, ներ և այլն, որոնք այնքան սովորական են ժամանակակից հայերենում և այսօր էլ կապում են նրա գիտական բառաստեղծման էական տարրը, առաջին անգամ հունարենի նմանողությամբ շրջանառության մեջ են դրվել հունաբան դպրոցի գործիչների կողմից:

Հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները, ի տարբերություն դասական շրջանի թարգմանիչների, առաջնորդվում էին բնագրի բառացի, նյութական վերարտադրության ըսկզբունքով, այդ պատճառով նրանց իրագործած թարգմանություններին բնորոշ են խրթին ոճը և հայոց լեզվին անհարապատ շարահասական կառուցվածքները: Սակայն հայ մշակույթը, յուրացնելով հունաբան դպրոցի բերած դրական արդյունքները, ժամանակի ընթացքում կարողացավ ապամովել նրա բոլոր ծայրահեղություններին:

Ինչպես վերը նշեցինք, VIII—XI դարերը հայ թարգմանական գրականության պատմության մեջ բնորոշվում են որպես անկման դարեր: Դա բացատրվում է ոչ միայն այդ շրջանից մեկ հասած թարգմանությունների համեմատաբար փոքր քանակով, այլև միասնական թարգմանչական սկզբունքների ու նպատակների բացակայությամբ: Այնուամենայնիվ, այդ դարերը նույնպես տվել են թարգմանական գրականության որոշ արժեքավոր արձանիքներ, որոնցից մի քանիսը կարևոր դեր են կատարել հայ մշակույթի վարճացման պատմության մեջ: IX դարում, հավանաբար արաբերենից, հայերեն է թարգմանվել Նանա Ասորու «Մեկնութիւն Անտարանին Յովհաննո» աշխատությունը, իսկ IX—X դարերում Ատոմա վանքի վանահայր Գագիկի ձեռքով ասորերենից թարգմանվել են Մարութա Նփրկետացու վարքը և Բարդիշոյի, Ներսեհի ու Անանունի վկայաբանությունները: X դարի թարգմանություններից արժանի է հիշատակության Հովսեփ Կոս-

⁶ Տե՛ս С. Аревшатын, «Формирование...», стр. 186—188.

տանդանուկությունը թարգմանած բյուզանդական Հայսմավորքը⁷, որի հիման վրա հետագայում կազմվեցին հայկական Հայսմավորքի պանական խմբագրությունները: XI դարում թարգմանության բնագավառում պգալի աշխատանք է կատարում Գրիգոր Մագիստրոսը՝ հունարենից հայերեն թարգմանելով Եվկլիդեսի «Երկրաչափությունը» և Պատոնի մի շարք աշխատությունները⁸: Իսկ XI դարի վերջում և XII դարի սկզբում թարգմանական լայն գործունեություն է ծավալում նրա որդին՝ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերը, հունարենից և ասորերենից թարգմանելով տասնյակ վարքեր ու վկայաբանություններ և դրանցով հարստացնելով հայկական վարքագրական գրականությունը:

Կիլիկյան շրջանում⁹ դժվար է բացահայտել թարգմանական գործունեության նույնպիսի հետևողականություն և նպատակադրված ընդգրկում, ինչպես դասական և հունաբան թարգմանությունների դեպքում, սակայն որոշ յուրահատկությունների առկայությունը հիմք է տալիս այն առանձնացնելու որպես հայ թարգմանական գրականության պարզագույն մի նոր հանգրվան: Այս շրջանի ամենաբնորոշ երևույթը գործնական գիտելիքների՝ քաղաքացիական իրավունքի, բժշկության, գյուղատնտեսության նկատմամբ եղած հետաքրքրությունն է, որ բխում էր Կիլիկյան պետության անմիջական կարիքներից: Այդ կարիքները բավարարելու նպատակով XII—XIII դարերում ասորերենից, հունարենից, հին ֆրանսերենից և արաբերենից հայերեն են թարգմանվում Ասորահռոմեական դատաստանագիրքը, Բյուզանդական օրենքների ժողովածուն, «Անտիոքի ասիկները», Աբուսայիդի և Իշոխ քահանայի՝ առնելյան աղբյուրների հիման վրա կազմված

բժշկագիտական և մարդակազմական աշխատությունները, միջադարի գյուղատնտեսական գիտելիքների հանրագիտարանը հանդիսացող «Վաստակոց գիրքը», Ֆարաջ Ասորու «Բժշկարան ձիոյ» անասնաբուժական ձեռնարկը և այլն: Ըստ մի թանկարժեք ձեռագրական հիշատակարանի՝ Կիլիկիայի Հեթում Ա թագավորի պատվերով հայերեն են թարգմանվում նաև պողպատաձուլությանը, ձիադարմանությանը, թրագործությանը և աստղագիտությանը նվիրված գրքեր¹⁰:

Մասամբ շարունակվում են նաև դասական շրջանի թարգմանական ավանդույթները. թարգմանվում են նորանոր վարքեր, վկայաբանություններ, ճառեր և մեկնություններ: Շարունակելով Գրիգոր Վկայասերի գործը՝ Ներսես Լամբրոնացին հին և նոր թարգմանությունների խմբագրությամբ կազմում է «Վարք հարանց» ժողովածուն և հունարենից թարգմանում Գրիգոր Պապի «Վասն քաղաքավարության հարցն, որք յիտալիա փայլեցին» համաբնույթ գրվածքը: Լամբրոնացին կատարել է նաև եկեղեցական կանոնների, թղթերի, մեկնությունների ու ծիսական գրքերի մի շարք այլ թարգմանություններ: XII դարում թարգմանական գրականության բնագավառում աչքի ընկնող դեր են խաղում նաև Գրիգոր III Պահլավունի կաթողիկոսը և նրա եղբայր Ներսես Շնորհալին:

Ասորիքի անմիջական հարևանությունը և Կիլիկիայում ասորի բնակչության առկայության հանգամանքը նպաստում են ասորական գրականության բազմաթիվ հուշարձանների, այդ թվում՝ Հակոբ Սրճեցու տասնյակ ճառերի ու ներբողյանների, Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության», Դանիել Սալախացու «Սաղմոսաց մեկնության», Եփրեմ Ասորու, Բարսումա ճգնավորի, Սարգիս զորավարի վարքերի ու վկայաբանությունների թարգմանությանը: Ասորական գրականության որոշ նմուշներ այս շրջանում հայերեն են թարգմանվում նաև հունարենից, ինչպես Եփրեմ Ասորու Կտակը և նրա ճառերից մի քանիսը:

Կիլիկիայում կիրառություն է գտնում թարգմանական գործունեության մի նոր եղանակ, որի սկզբնավորումը կապվում է Գրիգոր Վկայասերի անվան հետ. թարգմանությունները սովորաբար կատարվում են օտար և հայ հեղինակների համագործակցությամբ, այսինքն՝ հույն և ասորի թարգմանիչները կատարում են բնագրի տողացի թարգմանությունը, իսկ հայ խմբագիրներն իրագործում

⁷ Տե՛ս Հ. Ն. Ալիկյան, Յուսեփ Կոստանդնուպոլսեցի թարգմանիչ Յայսմավորքի (991), «Հանդես ամսօրեայ», 1957, էջ 1—12:

⁸ Տե՛ս M. Leroy, Grégoire Magistros et les traductions arméniennes d'auteurs grecs, «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales de l'Université de Bruxelles», t. III, Bruxelles, 1935, p. 263—294.

⁹ Կիլիկյան շրջանի թարգմանություններին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություններ գոյություն չունեն. առանձին տեղեկություններ տե՛ս Հ. Գ. Ջաբրահանյան, Մատենադարան...: M. Djanachian, Les arménistes...: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ և Լոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885, Հ. Ն. Ալիկյան, Ներսես Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսուսի, կենանք և գրական վաստակները, հանդերձ ազգաբանությամբ Պահլավունաց և Լամբրոնի Հեթումանց, Վիեննա, 1956:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Գ. Ջաբրահանյան, Մատենադարան..., էջ 558:

են դրանց գրական վերամշակումը¹¹ Այդ կատաճառով հայերեն թարգմանությունները բնագրական տեսակետից երբեմն բավականին հեռանում են իրենց նախօրինակներից և փաստորեն դառնում նրանց ազատ փոխադրությունը:

Կիլիկյան շրջանի թարգմանություններն աչքի են ընկնում ևս մի ուշագրավ առանձնահատկությամբ. եթե եկեղեցական գրականության հուշարձանները՝ վարքերը, վկայաբանությունները, ճառերն ու մեկնությունները, թարգմանվում են դասական գրաբարով, ապա գործնական կիրառության համար նախատեսված թարգմանությունները, ինչպես՝ «Անտիոքի ասիկները», «Վաստակոց գիրքը», Ֆարաջ Ասորու «Զիարածարանը», բժշկագիտական աշխատությունները և այլն, կատարվում են ժողովրդին հասկանալի միջին հայերենով:

XIII դարում թարգմանական գործի որոշ աշխուժացում է նկատվում նաև բուն Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում, որոնք գտնվում էին վրաց պետականության ազդեցության ոլորտում: Սիմեոն Պղնձահանեցու ջանքերով վրացերենից հայերեն են թարգմանվում Պրոկղ Դիադոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք», Հովհաննես Դամասկացու «Աղբիւր գիտութեան», Հովհաննես Սինայեցու «Սանդուղք աստուածային եկեղեցիները, ինչպես նաև «Վրաց պատմությունը» և «Հունական ժամագիրքը»¹²: Վրացադավան հայերի միջավայրի գրական այս արտադրանքները, սակայն, իրենց բնույթով և հետապնդած նպատակներով որոշակիորեն տարբերվում են կիլիկյան թարգմանություններից և կապվում հաջորդ՝ միարարական շրջանի թարգմանությունների հետ:

Միարարական միջավայրի թարգմանությունները¹³, ի տարբերություն նախորդ շրջ-

անների թարգմանությունների, որոնք բր-խում էին հայոց հոգևոր մշակույթի ներքին պահանջներից, օտարների նախաձեռնությամբ և օտար նպատակների ծառայելու կոչված ձեռնարկում էին հանդիսանում: Անժխտելի է, իհարկե, որ միարարական շարժման ծագումը Հայաստանում կապված էր քաղաքական դրդապատճառների՝ պապականության օգնությամբ հայ ժողովրդի ազատագրման սին երապանքների հետ: Բուն գործունեության մեջ, սակայն, միարարությունը ոչ միայն որևէ դեր չկատարեց այդ նպատակի իրականացման ուղղությամբ, այլև պատճառ հանդիսացավ հայ ժողովրդի մի վզալի հատվածի օտարացմանը: Այնուամենայնիվ, չնայած իր խաղացած խիստ բացասական գործնական դերին, միարարական շարժումը որոշ հետք է թողել հայ մշակույթի, մասնավորապես բնագիտական և փիլիսոփայական մտքի պարզացման պատմության մեջ:

Հայաստանում միարարական շարժման մշակութային կենտրոններն էին Արտաշ գավառի Ծործոր բնակավայրում հիմնադրված հայ-ֆրանցիսկյան և Նախիջևանի Քնազյոտի հայ-դոմինիկյան վանքերը, որտեղ քարոզչական և գրական բուն գործունեություն են ծավալել եվրոպացի միսիոներներից Ֆրա Պոնցիոնը, Բարթոլոմեոս Բոնոնացին կամ Մարաղացին և Պետրոս Արագոնացին, իսկ հայ միարարներից՝ Հովհաննես Ծործորեցին, Հովհաննես Քնեցին և Հակոբ Քնեցին: Հիմնականում այս անձնավորությունների ջանքերով շատ կարճ ժամանակի ընթացքում, XIV դարի 20—40-ական թվականներին, լատիներենից հայերեն են թարգմանվում մեծ թվով ծիսական, քարոզչական, աստվածաբանական և մեկնողական գրքեր, ինչպես նաև մի շարք փիլիսոփայական և գիտական աշխատություններ:

Միարարական միջավայրի կարևորագույն թարգմանություններն են Զիլբերտոս Պոռետացու «Գիրք վեցից սկզբանց», Ալբերտոս Մեծի «Համառոտ հաղթումն աստուածաբանական ճշմարտության», Թովմա Աբվինացու «Յաղագս խորհրդոց եկեղեցւոյ», «Հաղթումն աստուածաբանության» և «Գիրք առաքինությանց», Նիկողայոս Լյուրացու «Մեկնություն Յովհաննոս» և «Մեկնություն Երրայեցոց թղթոյն», Բարթոլոմեոս Մարաղացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան».

(«Յովհաննես Քնեցի, Յաղագս Քերականին» աշխատանքությանը Լ. Խաչիկյանի և Ս. Ավագյանի, Երևան, 1977 թ. գրքում, էջ 5—51): Տ. Арешатян, К истории философских школ средневековой Армении, (XIV в.), Ереван, 1980.

¹¹ Հմմտ. Ն(որայր) եպս. Ծովակյան (Պողոսյան), Օտարազգի հայերենագետներ (ԺԱ—ԺԳ դդ.), «Սինո», 1968, էջ 446—447:

¹² Հ. Ն. Ալիկյան, Սիմեոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն, Վիեննա, 1951:

¹³ Միարարական միջավայրի թարգմանությունների մասին տե՛ս F. Tournebise, Les Frères-Unitiens (Ounithorq, Miabanoghq) ou Dominicains arméniens (1330—1794), «Revue de l'Orient Chrétien», t. XXII, 1921—1922, p. 145—161, 249—279. M. A. Oudenrijn, Linguae haecanae Scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis Fratrum Unitorum, Bern, 1960: Լ. Խաչիկյան, Արտապի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, Երևան, 1973, էջ 125—210. Լ. Խաչիկյան, Քնաչի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քնեցու գիտական գործունեությունը

«Համառոտ հաաքում... ի դիպելիկէն որ է տրամաբանութիւն» և «Քարոզգիրք», Պետրոս Արագոնացու «Գիրք դատաստանաց հաաքեալ ըստ կանոնաց Եկեղեցւոյն Հռովմայ», «Համառոտ վերլուծութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի», «Վերլուծութիւն ի վերայ գրոցն, որ կոչի Պերիարմենիաս», «Համառոտ հաաքումն ի վերայ ներածութեան Պորփիրի» աշխատությունները և այլն: Հայ միարարներն ունենում են նաև իրենց պատմագիրը՝ հանձին Ներսես Պալիանենցի, որը 1340-ական թվականներին Կաթողիկ Եկեղեցու ժամանակավորապես Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում հաստատված հոգևոր կենտրոնում էական լրացումներով լատիներենից հայերեն է թարգմանում Մարտիրոս Օպակիացու «Գավապանագիրքը»՝ Պապերի գահակալության ամփոփ շարադրանքը:

Վերոհիշյալ թարգմանությունները, սակայն, չեն լճանում միարարական միջավայրի նեղ շրջանակներում, այլ, շուտով դուրս գալով նրա սահմաններից, թափանցում են բուն հայկական ուսումնական կենտրոնները՝ նպաստելով եվրոպական սխոլաստիկայի բովոլ անցած անտիկ գիտության նվաճումների տարածմանը: Գլխավոր-Տաթևյան դպրոցի հոգևոր առաջնորդները՝ Եսայի Նչեցին, Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին, վճռական ու անսկիզբ պայքար են մղում կաթողիկական աղետաբեր գաղափարների դեմ:

XV—XVI դարերի անկման ժամանակներից հետո հայ թարգմանական գրականությունը թևակոխում է իր պարզացման վերջին՝ ուշմիջնադարյան շրջանը¹⁴: Թարգմանական գործի պգալի աշխուժացումը, որ նկատվում է XVII—XVIII դարերում, պայմանավորված էր հայկական գաղթավայրերի աճող կենսունակությամբ, միջպագային առևտրի մեջ հայ վաճառականների խաղացած նշանակալից դերով և հայ մշակույթի ընդհանուր վերելքով: Հայ ժողովուրդը Արևելքի ժողովուրդների մեջ թերևս առաջինն էր, որ թարգմանությունների միջոցով հաղորդակից

էր դառնում եվրոպական գիտության՝ աշխարհագրության, մաթեմատիկայի, քերականության, բնագիտության նորագույն նվաճումներին: Տպագրական գործի ծավալումը հնարավորություն էր տալիս այդ գիտելիքներն անմիջապես տարածելու գրասեր հասարակության մեջ, որ, անշուշտ, նպաստում էր հայ մշակույթի պարզացմանը և ժողովրդի կրթական մակարդակի բարձրացմանը:

XVII դարում հայ թարգմանական գրականության ասպարեկում աչքի ընկնող դեր են կատարել Հովհաննես Անկյուրացին, Ստեփանոս Լեհացին, Ոսկան Երևանցին և Հովհաննես Հոյովը: Առաջինի կողմից հայերեն են թարգմանվել «Լատինացւոց աշխարհացոյցը», Պետրոս Ապիանի «Կոսմոգրաֆիան», «Պտղոմեոսի աշխարհացոյցը», «Պատմութիւն աշխարհաց», «Մարմնապնութիւն», «Վասն հասարակաբար քարերուն» աշխատությունները և այլն: Ստեփանոս Լեհացու թարգմանություններից արժանի են հիշատակության Հովսեփոս Փլաբիոսի «Հրէից պատերազմի պատմութիւնը», Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան», Պրոկղ Դիադոխոսի «Պատճառաց գիրքը», Դիոնիսիոս Արիոպագացու չորս երկասիրությունները, որոնք արդեն մեկ անգամ հունարենից հայերեն էին թարգմանվել VIII դարի սկզբում Ստեփանոս Սյունեցու ձեռքով, ինչպես նաև «Հայելի վարուց» ժողովածուն: Ուշագրավ է, որ, ի տարբերություն Ստեփանոս Լեհացու մյուս թարգմանությունների, որոնք կատարվել են լատիներենից, «Հայելի վարուց» ժողովածուն հայերեն է թարգմանվել լեհերեն բնագրից: Ոսկան Երևանցին լատիներենից հայերեն է թարգմանել «Արիեստ քերականութեան», «Տարերք տրամաբանութեան» աշխատությունները, մի փիլիսոփայական բառարան, ինչպես նաև աստվածաշնչական որոշ զորքեր՝ Աստվածաշնչի 1666 թվականի իր ձեռնարկած հրատարակությունն ամբողջացնելու համար: Հովհաննես Հոյովի կարևոր թարգմանություններն են՝ «Պարզաբանութիւն հոգեւումագ Սաղմոսացն Դաւթի», «Պարտեւ հոգեւոր», «Նորագոյն ծաղիկ պօրութեանց», Թովմա Գեմբեցու «Յաղագս համահետմանն Բրիստոսի», ձոան Պապիստա Պողոթայի «Գիրք բնապնութեան» աշխատությունները: Նրան է վերագրվում նաև 1675 թվականին Մարսելի Ոսկանյան տպարանում հրատարակված «Արիեստ համարողութեան» գրքի թարգմանությունը: Որոշ առումով թարգմանություններ, ավելի ճիշտ փոխադրություններ պետք է համարել նաև XVII դարի վերջում Ամստերդամում գործող Վանանդեցիների տպարանի հրատարակած գրքերի պգալի մասը:

¹⁴ Ուշ միջնադարի՝ XVII—XVIII դդ. հայերեն թարգմանությունների մասին տե՛ս «Հայ հետադարձ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800 թթ.) Երևան, 1963. Գ. Անապան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. 1, Երևան, 1959, էջ 1002—1024 (աշխարհագրական երկերի թարգմանությունների մասին): XVII դ. թարգմանությունների մասին տեղեկություններ ենք քաղել նաև Հ. Միրզոյանի «XVII դ. հայ փիլիսոփայությունը» ձեռագիր աշխատությունից, որից օգտվելու հնարավորության համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակին:

XVIII դարում թարգմանական գործը կենտրոնանում է հիմնականում երկու քաղաքներում՝ Վենետիկում և Պոլսում, որտեղ կրթական-լուսավորական լայն ծրագրեր են իրագործվում ինչպես կաթոլիկ հայերի միջավայրում, այնպես և Հայոց Պատրիարքարանի հովանու ներքո: Դարավերջին բազմաթիվ թարգմանական հուշարձաններ են հրատարակվում նաև հայ տպագրության մյուս կենտրոններում՝ Տրիեստում, Մադրասում, Պետերբուրգում և Նոր Նախիջևանում: XVIII դարի թարգմանիչներից արժանի են հիշատակության Մխիթար Սեբաստացին, Պետրոս Թիֆլիսեցին, Հովնան Թոխաթեցին, Պետրոս Մուհուպյանը, Աթանաս Մերասյանը, Ղուկաս Խարբերդացին, Վրթանես Ասկերյանը, Մարգար Շահիրմանյանը և ուրիշներ: Հայ հնատիպ գրքի ցանկացած մատենագիտություն կարող է որոշակի պատկերացում տալ նշված և այլ թարգմանիչների ծավալած գրական գործունեության մասին, ուստի ավելորդ է այստեղ մեկառմեկ թվարկել նրանց հրատարակած բազմաթիվ թարգմանական հուշարձանները: Անհրաժեշտ է նշել միայն, որ XVII և մանավանդ XVIII դարում գիտա-

գործնական գրականության կողքին մեծ տեղ են պաղեցնում կրոնա-դավանաբանական բնույթի հայերեն թարգմանությունները, որոնք կատարվում էին եվրոպացի քարույիչների կամ կաթոլիկացած հայերի կողմից՝ հայ հասարակության մեջ կաթոլիկական գաղափարներ տարածելու նպատակով:

Թարգմանական գրականության ծաղկման նշված հինգ շրջաններից յուրաքանչյուրն, ինչպես տեսանք, որոշակի հետք է թողել հայ մատենագրության պատմության մեջ, այս կամ այն չափով պայմանավորելով նրա պարզացման ընթացքը և բազմակողմանի: րեն հարստացնելով հայ ընթերցողի գիտելիքների պաշարը: Որպես ընդհանուր ելրակացություն կարելի է նշել հետևյալը. թարգմանական գործը, որպես կանոն, բուն ծավալում է ստացել հատկապես հայկական մշակույթի վերելքի և ծաղկման ժամանակաշրջաններում, երբ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքը կարիք է պգացել սնուցման նոր և առատ աղբյուրների՝ իր հարաճուն պահանջներն ու հետաքրքրությունները բավարարելու նպատակով:

